

Jolanta Klimek
Mariusz Koper
KUL Lublin
jolak@kul.lublin.pl
mkoper@kul.lublin.pl

Język inskrypcji nagrobnych kilkunastu cerkiewnych cmentarzy powiatu tomaszowskiego

Linguistic analysis of sepulchral inscriptions in selected Orthodox cemeteries in the district of Tomaszów Lubelski

Streszczenie:

W artykule przedstawiono analizę językową inskrypcji nagrobnych z kilkunastu cerkiewnych cmentarzy, które współcześnie pod względem administracyjnym należą do powiatu Tomaszów Lubelski. W zdecydowanej większości badane napisy pochodzą z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Analizę strictly lingwistyczną greckokatolickich i prawosławnych inskrypcji nagrobnych poprzedza rys historyczny tego obszaru. Szczegółowa charakterystyka materiału inskrypcyjnego pozwoliła na wyodrębnienie podstawowych elementów tablic nagrobnych – imienia, nazwiska i roku śmierci osoby zmarłej. Dodatkowo pojawiają się formuły inicjalne i finalne, które doprecyzowują wymienione elementy obligatoryjne. W zakresie ortografii zauważono dwie tendencje. Z jednej strony jest to uleganie wpływowi cerkiewnym, z drugiej zaś wprowadzanie cech ruskich. Podobną wariantywność zaobserwowano również na poziomie leksykalnym. Przejawia się ona stosowaniem form ukraińskich (obszar dawnego zaboru austriackiego – Galicja Wschodnia) bądź rosyjskich (tereny należące do byłego zaboru rosyjskiego – Królestwo Polskie).

Słowa kluczowe: cmentarz, nekropolia, cerkiewszczyzna, język ukraiński, rosyjski, inskrypcja nagrobna, powiat tomaszowski.

Summary:

This paper presents a linguistic analysis of sepulchral inscriptions in a number of Orthodox cemeteries in the district of Tomaszów Lubelski. The inscriptions under analysis date back to mid-19th and early 20th century – in the region there are no Orthodox graves from an earlier period. The linguistic analysis of the inscriptions is preceded by a brief survey of the history of the region. A detailed analysis of the inscriptions helped establish their main components: name, surname and the date of death. Additionally, the inscriptions include initial and concluding forms that make the obligatory element precise. Two tendencies occur in the inscriptions' orthography. On the one hand, Church Slavonic influences are evident; on the other, Ruthenian elements are inserted. A similar variation is observable on the lexical level: Ukrainian (the territory of the former Austrian Partition) or Russian (the territory of the former Russian Partition – Congress Kingdom of Poland) forms are employed.

Key concepts: Cemetery, necropolis, Church Slavonic language, Ukrainian language, Russian language, sepulchral inscription, district of Tomaszów Lubelski.

Powiat Tomaszów Lubelski położony jest w południowo-wschodniej części Polski w województwie lubelskim. Współcześnie zajmuje obszar 1488 km² i liczy około 90 tysięcy mieszkańców. Począwszy od czasów najdawniejszych aż po dzisiejsze, teren ten był związany z niezwykle burzliwą w dziejach regionu historią pogranicza polsko-ruskiego (obecnie polsko-ukraińskiego). Wydarzenia te można śledzić w perspektywie ponad dziesięciu wieków, tj. od początków powstania Polski i Rusi. Dzisiejszy powiat tomaszowski to historyczny obszar części tzw. Grodów Czerwieńskich, które były terenem spornym w początkach państwowości polsko-ruskiej. Według najstarszych latopisów, w roku 981 Włodzimierz Wielki, książę kijowski „zabrał Lachom grody Przemyśl i Czerwień”, które stanowiły pogranicze między Rusią a Małopolską¹. Do dziś wśród historyków nie ma całkowitej zgodności co do pierwotnego charakteru osadnictwa na tym terenie oraz jego przynależności etnicznej². Zdaniem jednych tereny te były wcześniej pod władzą Państwa Wielkomorawskiego. Inni badacze skłaniają się ku temu, że obszar ten stanowił przedmiot rywalizacji czesko-ruskiej³. W 1018 roku Bolesław Chrobry przyłączył na nowo Grody Czerwieńskie do Polski, ale już w 1031 roku zajął je ponownie Jarosław Mądry. Czasami mówi się o ponownym ich wcieleniu przez Bolesława Śmiałego. Ten mało prawdopodobny wniosek nie opiera się jednak na materiale źródłowym, lecz tylko na analogii z akcją Bolesława Chrobrego i odniesieniem do tego czasu tzw. dokumentu praskiego⁴.

Pod administracją ruską obszar Grodów Czerwieńskich znajdował się blisko trzy stulecia. W roku 1366 ziemie te zostały włączone przez Kazimierza Wielkiego do Polski pod nazwą Rusi Czerwonej. Przyłączenie wschodnich terenów przez Koronę wiązało się ze wzmożonym ruchem osadniczym. Konsekwencją tego wydarzenia było osadnictwo polskie odnotowywane na tych terenach w kolejnych wiekach. Jego intensywność wzrastała od połowy XIV wieku i widoczna była przez następne stulecie⁵. Rozwój osadnictwa w północnej części dzisiejszego powiatu tomaszowskiego przypada także na połowę XVI wieku, co ma związek z rozkwitem największego latyfundium magnackiego – dóbr ordynacji zamojskiej.

¹ J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1987, s. 85.

² Zob. A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin-Chełm 1999, s. 35-47. Tam obszerna literatura przedmiotu.

³ Tamże, s. 46.

⁴ A. Gardawski, Z. Sułowski, *Najdawniejsze dzieje*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 133.

⁵ Zob. W. Czarnecki, *Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chełmski” 1997, t. III, s. 9-63; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo białskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993.

Teren obecnego powiatu w przeważającej mierze zamieszkiwała ludność ruska, polska, wołoska i żydowska. W połowie XVII wieku w województwie bełskim było 140-145 tysięcy wyznawców Kościoła wschodniego wobec 20-25 tysięcy rzymskich katolików⁶. Zróżnicowaniem etnicznym cechowały się trzy główne środowiska społeczne: polski dwór, ruska wieś i rusko-polsko-żydowskie miasto⁷. Dla przykładu w przywoływanej w niniejszym szkicu Wierzbicy jeszcze w roku 1921 zamieszkiwało 1607 mieszkańców, w tym 1544 Ukraińców, 45 Żydów i 18 Polaków⁸. Nieco inaczej sytuacja wyglądała w dobrach ordynacji zamojskiej. Według spisu z 1921 roku w miejscowości Łosiniec mieszkało 636 mieszkańców, w tym 6 Żydów i 310 Ukraińców, a nieopodal położonym Majdanie Sopockim wśród 931 mieszkańców było już tylko 202 Ukraińców i 18 Żydów⁹. W jednym z najmniejszych miasteczek w regionie – Lubyczy Królewskiej – przed drugą wojną światową ponad 90% stanowiła ludność wyznania mojżeszowego¹⁰. Były tutaj: drewniana synagoga i cmentarz żydowski. Okoliczne wsie zamieszkiwała zaś w zdecydowanej większości ludność ukraińska.

Wzajemne krzyżowanie oraz nakładanie się pierwiastków polskich i ruskich, mozaika etniczno-kulturowa znalazły swoje odbicie m.in. w toponimii i antroponimii regionu¹¹, jak również w gwarze kresowej zwanej także dialektem kresowym. Do dzisiaj w wielu podtomaszowskich wsiach poza gwarą polską istnieje także gwara ukraińska¹². Przenikanie kultur między Wschodem a Zachodem widoczne jest również w kulturze sakralnej. Od lat istniał tutaj obrządek prawosławny, a po wprowadzeniu unii brzeskiej

⁶ A. Janeczek, s. 56.

⁷ Tamże, s. 303.

⁸ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo lwowskie, t. XIII, Warszawa 1924, s. 36.

⁹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo lubelskie, t. IV, Warszawa 1924, s. 8, 107.

¹⁰ E. Bortkiewicz, Studium historyczno-urbanistyczne dawnego miasta Lubyczy Królewskiej, województwo zamojskie, Lublin 1990, maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu, s. 27.

¹¹ Monografiami onomastycznymi, w których analizowane są nazwy geograficzne z terenu powiatu tomaszowskiego są publikacje B. Czopek, Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego), Wrocław 1988; T. Pluskoty, Nazwy miejscowe ziem ruskich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w., Toponimia Ukrainy i pogranicza polsko-ukraińskiego, Bydgoszcz 1998; M. Łesiowa, Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny, Lublin 1972. Poza opracowaniami szczegółowymi dotychczas nie ukazało się studium antroponimiczne poświęcone dawnej ziemi bełskiej.

¹² Zob. F. Czyżewski, S. Warchoń, Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. Rozprawy Sławistyczne 9, Lublin 1998, s. 318-378.

w 1596 roku – unicki, zwany także greckokatolickim¹³. Na obszarze współczesnego powiatu we wczesnej fazie Kościół łaciński (rzymskokatolicki) wyraźnie był zdominowany przez wschodnie chrześcijaństwo. Świadczą o tym liczne cerkwie rozsiane na terenie całego powiatu i mniej liczne kościoły. Niestety, wiele z cerkwi zostało zupełnie zniszczonych w czasie ostatniej wojny, część zaś znajduje się w kompletnej ruinie¹⁴. Niektóre z obiektów sakralnych po przesiedleniu ludności ukraińskiej na tereny północnej i zachodniej Polski, zamienione zostały na kościoły obrządku rzymskokatolickiego.

„Różne bywają pogranicza, ciekawe zwykle dla badaczy rozmaitych przejawów kultury, ale na ogół trudne dla ludzi tam zamieszkujących, szczególnie, kiedy trzeba się wyraźnie określić, kiedy sytuacja «tutejszości» zmienia się w bardziej konkretne określenia narodowościowe”¹⁵. Wydaje się, że prawda ta ma swoje odzwierciedlenie nie tylko w czasach współczesnych, ale także w całkiem nieodległej historii tego terenu. O jednym z aspektów złożoności pogranicza traktuje ten artykuł.

¹³ Autorzy większości opracowań historiograficznych terminy *unicki* i *greckokatolicki* traktują jako struktury synonimiczne. Istnieje jednak grupa badaczy, która różnicuje znaczenia tych leksemów, biorąc pod uwagę kontekst historyczno-kulturowy. Zdaniem tych ostatnich w cerkwiach unickich możliwy był m.in. brak ikonostasu, zaś w ikonografii pojawiały się częste przedstawienia świętych Kościoła zachodniego (św. Antoniego, św. Franciszka, św. Jana Nepomucena, ale też św. Stanisława i Kazimierza). W świątyniach unickich mogły się znajdować obrazy Matki Boskiej Częstochowskiej, Krasnobrodzkiej czy Sokalskiej. Niektóre modlitwy i pieśni śpiewano czasami po polsku. Na skutek procesów asymilacyjnych kancelarie parafialne i biskupie sprawowane były w języku polskim. Ponadto w cerkwiach unickich modlono się np. w intencji Konstytucji 3 Maja. W samej świątyni częstokroć obecne były organy, dzwonki ołtarzowe, zaś w trakcie sprawowania liturgii adorowano Przenajświętszy Sakrament. W cerkwiach greckokatolickich była tendencja do usuwania ławek, ambon, konfesjonatów, monstrancji, dzwonek ołtarzowych, organów, przedstawień świętych Kościoła zachodniego oraz języka polskiego z liturgii. W zakresie budowli nowych obiektów sakralnych stopniowo odchodzono od kościelnej bryły na rzecz greckiej (kopułowej). W architekturze sukcesywnie zaczynał dominować ukraiński styl narodowy. Zarysowane wyżej tendencje cechowały się zróżnicowaną intensywnością w różnych miejscach. Wzrost ukraińskiej świadomości narodowej można umownie datować na połowę XIX i początek XX wieku. Warto także odnotować, iż według Jarosława Hrycaka cesarzowa Maria Teresa zakazała w 1774 roku używania terminu *unicki*. Zob. J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1991*, Lublin 2000, s. 59.

¹⁴ Zob. B. Seniuk, *Cerkwie w regionie lubelskim*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku*, Rzeszów 1997, s. 347-367; M. Kaniewska, *Losy cerkwi pogranicza polsko-ukraińskiego*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie*, red. S. Batruch, R. Zilinko, Lublin 2005, s. 175-195.

¹⁵ M. Łesiów, *O wzajemnym przenikaniu się form kultury słownej na pograniczu polsko-ukraińskim*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza*, s. 35.

Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza języka inskrypcji nagrobnych na terenie kilkunastu przycerkiewnych nekropolii powiatu tomaszowskiego. Za materiał badawczy posłużą tutaj teksty nagrobne cmentarzy prawosławnych i unickich z Bełżca, Hrebenego, Korczmina, Kornia, Lubyczy Kameralnej, Lubyczy Kniazie, Łosińca, Majdanu Sopockiego, Mostów Małych, Pańkowa, Tarnawatki, Teniatysk, Wierzbicy i Żurawiec. W większości analizowane napisy pochodzą z drugiej połowy XIX i początku XX wieku, co podyktowane jest datacją wielu cerkiewnych nagrobków w tym regionie. Ponadto jest to niezwykle trudny i nader złożony okres dla mieszkającej tutaj wówczas ludności grekokatolickiej. Jej sytuacja znajduje odzwierciedlenie w jednym z najważniejszych składników kultury – języku.

Położenie mieszkańców – grekokatolików oraz związane z tym problemy językowe trudno rozpatrywać w oderwaniu od sytuacji, jaka miała miejsce ówczesnie w Kościele grekokatolickim na tych terenach. Cały dzisiejszy powiat znalazł się bowiem pod panowaniem dwóch zaborców. Północna część obszaru przypadła Rosji, południowo-wschodnia zaś Austrii, wchodząc w skład tzw. Galicji Wschodniej. Jak się niebawem okazało podział ten miał daleko idące konsekwencje dla dalszych losów Kościoła unickiego.

Przystępując do analizy napisów cerkiewnych, nie sposób zapomnieć o dziele unii brzeskiej, której postanowienia weszły w życie w 1596 roku. Jej skutkiem było zniesienie hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej i uznanie dawnych wiernych za unitów, czyli katolików obrządku greckiego. W ten sposób zdecydowana większość wiernych diecezji chełmskiej, w której znajdował się dzisiejszy powiat tomaszowski, przeszła na obrządek grekokatolicki. Postanowienia synodu zamojskiego z 1720 roku zwołanego przez metropolitę Leona Kiskę pogłębiły procesy asymilacyjne elementów tradycji łańciskiej dla potrzeb liturgii Kościoła wschodniego. Zunitowana Cerkiew stała się jedyną prawowitą Cerkwią greckiego obrządku w Rzeczypospolitej.

Pomysł zjednoczenia świata chrześcijańskiego jeszcze przed zawarciem unii niezbyt pomyślnie rokował na przyszłość¹⁶. Dramatyczne wręcz dzieje postanowień brzeskich miały miejsce w niezbyt sprzyjającej sytuacji politycznej i kulturalnej. Duże zmiany na niekorzyść unii zaszły pod zaborem rosyjskim. Ksenofobia, obsesja zagrożenia politycznego i militarnego, izolacja w dziedzinie kultury charakteryzowały jeszcze władców moskiewskich¹⁷. Wprawdzie traktaty rozbiorowe gwarantowały

¹⁶ W. Kołbuk, *Niszczenie dzieła Unii Brzeskiej – założenia i realizacja*, [w:] *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, t. IV-V, Warszawa 1997, s. 324.

¹⁷ Tamże, s. 326.

katolikom obydwu obrządków swobody religijne, lecz w praktyce wszystko wyglądało zupełnie inaczej. W kwestiach wyznaniowych carska Rosja konsekwentnie stosowała zasadę – *cuius regio eius religio*. Sukcesywna likwidacja postanowień brzeskich miała miejsce już w roku 1795, kiedy Katarzyna II wydała ukaz przywracający wszystkich unitów na prawosławie. Swoim zasięgiem objął on głównie Podole, Wołyń i Kijowszczyznę¹⁸. Kolejnym pretekstem do likwidacji unii stał się udział ukraińskich i białoruskich katolików w powstaniu listopadowym. W roku 1839 nakłoniono metropolitę unickiego Józefa Siemaszkę do przejścia na prawosławie wraz z ogółem podległych mu wiernych. W ten sposób zlikwidowano powiązany z Rzymem Kościół unicki w zachodnich guberniach Cesarstwa, tj. na Białorusi, Litwie i Ukrainie¹⁹. Represje po powstaniu w zaborze rosyjskim nie ominęły także Królestwa Polskiego, gdzie miały daleko idące skutki religijne. Zamknięto większość klasztorów katolickich, przekazując ich gmachy duchowieństwu prawosławnemu. Kolejnym pretekstem dla carskiej polityki antyunijnej było powstanie styczniowe. Wraz z likwidacją odrębności Królestwa Polskiego i zmianie nazwy na Kraj Nadwiślański postępowała dalsza rusyfikacja. Jednym z jej przejawów była likwidacja Kościoła unickiego, którą rozpoczęło usuwanie naleciałości łacińskich w liturgii i rusyfikowanie nabożeństw. W roku 1875 doprowadzono do skutku przejście unickiej diecezji chełmskiej do Kościoła prawosławnego. W ten sposób unicy z Chełmszczyzny i Podlasia zapisani zostali jako prawosławni w wydaniu rosyjskim. Stało się to wbrew woli znacznej części wiernych, którym nie zezwolono także na przejście na obrządek łaciński. Rozpoczęły się nasilające prześladowania unitów, usuwanie z probostw antyrosyjskiego kleru oraz terroryzowanie wiernych²⁰. Wielu wyznawców Kościoła unickiego jeszcze po likwidacji unii w Rosji masowo przechodziło na obrządek łaciński.

Wydarzenia rewolucyjne i wojny nadwątlily mocarstwo rosyjskie. Jego kryzys był wynikiem pewnego kompromisu. Rok 1905 przyniósł ważne ustępstwa rządu Rosji. Na skutek kwietniowego ukazu tolerancyjnego, który zezwalał na swobodne przechodzenie z „panującego” wyznania prawosławnego na inne wyznania, czwarta część unitów nawróconych przemocą na prawosławie przed 30 laty przeszła na katolicyzm obrządku łacińskiego. Trudno było jednak mówić o daleko idących ustępstwach, gdyż wierni siłą niegdyś zapisani na prawosławie nie mogli przejść na obrządek unicki. W ten sposób setki tysięcy unitów „chełmsko-podlaskich” przeszło na obrządek łaciński, stając się w ten sposób w świadomości narodowej Polakami.

¹⁸ Tamże, s. 332.

¹⁹ Tamże, s. 332, 335.

²⁰ Tamże, s. 336.

Odmierna sytuacja panowała w Galicji, gdzie Cerkiew greckokatolicka wszechstronnie się umacniała i rozwijała²¹. Będąc potęgą moralną i intelektualną, przeciwstawiała się wszystkim tym, którzy byli niechętni odrębności narodowej i religijnej narodu ukraińskiego. Swój złowrogi stosunek unicy kierowali niejednokrotnie w stronę Polaków, zarzucając im, że w przeszłości wynaradawiali ludność ukraińską²². Z biegiem czasu Cerkiew greckokatolicka stawała się narodowym Kościołem ukraińskim²³. Takim aspiracjom ludności ruskiej sprzyjały władze austriackie, widząc w nich przeciwwagę do polskich dążeń niepodległościowych. Działania te miały na celu ujarzmienie narodowości ruskiej i uczynienie z niej wiernopoddańczego sługi monarchii austriackiej. Swobody i prawa obywatelskie Galicji potwierdziła nowa konstytucja z grudnia 1867 roku. Ustawa zasadnicza gwarantowała prawa narodowości, równouprawnienie używanych w kraju języków. Dotyczyło to zarówno urzędów, szkół, jak i życia publicznego. O walce unicko-prawosławnej nie mogło być więc w zasadzie mowy. Dopiero po drugiej wojnie światowej reżim sowiecki również i tutaj konsekwentnie dążył do niszczenia postanowień brzeskich.

Traktaty rozbiorowe w znaczącym stopniu zmieniły obszar kształtowanej przez wieki unickiej diecezji chełmskiej. Na skutek podziału państwa przez mocarstwa zaborcze północna część dzisiejszego powiatu tomaszowskiego aż do likwidacji unii w Królestwie Polskim pozostała w diecezji chełmskiej. Wykaz z 1840 roku ujawnia dekanat tomaszowski, w skład którego wchodziły parafie w Chodywańcach, Łosińcu, Przeorsku, Sopocie (Majdanie Sopoćkim), Szlatynie, Tomaszowie, Typinie i Tarnawatce, oraz dekanat tyszowiecki. W przypadku tego ostatniego tylko część pokrywała się z granicami administracyjnymi dzisiejszego powiatu. Były to parafie greckokatolickie w Czartowcu, Grodyślavicach, Kłątwach, Łaszczowie, Nabrożu, Nowosiólkach, Pienianach, Posadowie, Poturzynie, Telatynie, Tyszowcach, Żernikach i Żulicach. Zaledwie skrawek dzisiejszego powiatu należał niegdyś do dekanatu grabowieckiego (parafie w Perepsie i Wakijowie)²⁴. Pewne zmiany administracyjne zaszły w Galicji Wschodniej. Na skutek reform porozbiorowych dekanaty, w których znajduje się południowo-wschodnia część dzisiejszego powiatu (bełski, potylicki i uhnowski), przeszły do diecezji przemyskiej²⁵. Wymóg ten był podyktowany dostosowaniem nowej organizacji kościelnej do struktur państwowych. Przed wybuchem

²¹ M. Łesiów, *Rola kulturotwórcza ukraińskiej Cerkwi greckokatolickiej*, Lublin 2001, s. 18.

²² F. Rzemieniuk, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i Galicji 1772-1914*, Lublin 1991, s. 21.

²³ W. Kołbuk, s. 336.

²⁴ Za: F. Rzemieniuk, s. 199-228.

²⁵ Zob. В. Слободян, s. 20.

drugiej wojny światowej do dekanatów: bełskiego, rawskiego i uhnowskiego należało kilkanaście parafii (m.in. Bełżec, Dyniska, Hrebenne, Lubycza Kniazie, Machnów, Teniatyska, Ulhówek, Wierzbica).

Wprawdzie region tomaszowski doczekał się obszernej monografii poświęconej cmentarzom, to jednak jej autorka skupiła się głównie na ogólnej charakterystyce nekropolii dawnego województwa zamojskiego²⁶. W swoim studium Danuta Kawałko omówiła położenie, historię, układ i stan zachowania cmentarzy z terenu Zamojszczyzny. Jeśli zaś chodzi o miejsca spoczynku związane z Kościołem wschodnim, to stwierdziła jedynie we wstępie, że posiadają one napisy w języku ukraińskim²⁷. W dawnej literaturze – zaznacza D. Kawałko – nazywany jest on także ruskim lub małoruskim. W inskrypcjach tego typu autorka zauważa liczne cerkiewizmy i polonizmy. Zjawisku interferencji językowej nie przygląda się jednak bliżej. Dla wszystkich wschodnich cmentarzy w swojej monografii stosuje termin „ruski”. Odosobnione – zauważa – są przypadki inskrypcji rosyjskich oraz w literackim języku ukraińskim²⁸.

Informacje o cerkiewnych cmentarzach powiatu tomaszowskiego pojawiają się na kartach książek, w których autorzy zajmują się pamiątkami i zabytkami kultury ukraińskiej w Polsce²⁹. Można je także odnaleźć w przewodnikach turystycznych-krajoznawczych po Roztoczu³⁰. Wiele nagrobków to dzieła o dużych walorach artystycznych. Na szczególną uwagę zasługują misternie wykonane krzyże, a nawet rzeźby, przedstawiające świętych lub ludzi związanych z miejscowościami, w których znajdują się nekropolie. Te pomnikowe już obiekty najczęściej są zasługą twórców skupionych wokół warsztatów kamieniarskich w Bruśnie i Józefowie³¹. Niestety, część z nich bezpowrotnie ginie, część zaś wskutek zmiennych warunków atmosferycznych

²⁶ Zob. D. Kawałko, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994.

²⁷ Tamże, s. 10.

²⁸ Tamże.

²⁹ Zob. m.in. informacje na temat cmentarzy w Wierzbicy i Żurawcach. A. Saładiak, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993, s. 321-322.

³⁰ Zob. m.in. informacje o cmentarzu w Teniatyskach. P. Wład, M. Wiśniewski, *Roztocze Wschodnie, Przewodnik nie tylko dla turystów*, Mielec 2004, s. 223.

³¹ Więcej o warsztatach kamieniarskich w Bruśnie i Józefowie. Zob. K. Wolski, *Z badań nad kamieniarstwem ludowym na Roztoczu*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. I, Kraków 1966; S. Lew, *Sztuka ludowa w Lubaczowskim*. „Rocznik Lubaczowski” 1, Lubaczów 1967; D. Kawałko, *Józefowski ośrodek kamieniarski. Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny*, Zamość 1995; tejsze, *Kamieniarstwo na Roztoczu – próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim. Region Roztocza*, t. 2, red. A. Jarosz, A. Michałowski, Lubaczów 2001; *Kresowe dziedzictwo. Kamieniarstwo bruśnieńskie*, red. S. P. Makara, B. Woch, Lubaczów 2008.

rycznych ulega powolnemu niszczeniu. Zabiegi konserwatorskie ratują jedynie znikomy odsetek unikalnych dzieł sztuki.

Płyty nagrobne przeważnie wykonane są z prostego kamienia, na który rozmaitymi technikami nanoszono napisy. Widoczne jest wyraźne zróżnicowanie estetycznego kształtu inskrypcji, z którym korelują wielkość i jakość kamiennego podkładu. Na dużych, prostokątnych tablicach napisy są wykuwane starannie, na tablicach małych, często o nieregularnych kształtach – napisy są niestaranne, sprawiają często wrażenie mozolnie rytych dłutem. Ciekawe spostrzeżenia przynosi analiza kompozycji inskrypcji nagrobnych, idącej w parze ze wspomnianą jakością wykonania napisów. Staranne ryty dokumentują także pieczołowicie zaplanowany rozkład treści na tablicy. Inne – noszące znamiona mozołu – pokazują działania nieplanowe. W obrębie jednego wersu może, lecz nie musi, zamykać się koniec pewnej frazy czy nawet pojedynczego wyrazu³²:

[Z] Т҆ / ѠПОЧИ / ВАЄ / ПЕТРО / ѠЛИМ
 [T] Т҆ / Ѡ / ПОЧИ / ??? / ОЛЕН ? / Г҆К҆ / ???
 [W] Т҆ / ѠПОЧИВАЄ / АННА / ГТЄХ. / *1865. †.1937.

W wypadku kilku inskrypcji mamy do czynienia z przemyślaną, niezwykle pieczołowicie skomponowaną treścią:

[K] 18 Т҆95 / ѠПОЧИ / ВАЄРАБ҆ / БОЖИИ / ІАКОВ҆ / ГНАТИШИ / ПРОЖИВ҆ 64

[K] Т҆ / ѠПОЧИВАЄ / РЕ. ДАНИЛО / ЗАР҆ЧНИЙ / УПОКОИВА / ДНА 26.6.1908 / ПРОЖИВ Л҆Т / 62. ВИЧНА? / ПАМАТ҆

[KM] Т҆ / ѠПОЧИВАЄ / АНДРЕЙ / *1874. †1923. / КАТЕРИНА / *1901. †1921. / ПРИСТ҆ПА / В:П:

Jak pisze Igor Borkowski, cmentarze „przekazują (...) informacje onomastyczne, przedstawiają zaksjologizowaną hierarchię zawodów i ról społecznych, stają się sposobem realizacji potrzeby wyrażania bólu po stracie bliskiej osoby”³³.

Analiza tablic nagrobnych przeprowadzona bez ich zróżnicowania terytorialnego pozwoliła wyodrębnić podstawowe elementy inskrypcji. Co zaskakujące, nie można jednak ustalić elementu łączącego wszystkie tablice. Okazuje się bowiem,

³² Ukośnik oznacza koniec wersu; pytajnik – miejsce nieczytelne, nie uzupełniamy także tych luk, gdzie nie ma wątpliwości co do zawartości.

³³ I. Borkowski, Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych, [w:] Język a Kultura, t. 13, Wrocław 2000, s. 344.

że niektóre z nich nie zawierają podstawowych danych onomastycznych – nazwiska zmarłego. Elementami powtarzającymi się na zdecydowanej większości nagrobków są imię, nazwisko i rok śmierci. Dodatkowo pojawiać się mogą formuły inicjalne i finalne, doprecyzowujące wymienione elementy obligatoryjne, o których mowa poniżej.

Najprostsze spotykane schematy zawierają dwa do trzech elementów składowych:

– lokalizator³⁴ + imię i nazwisko, np.:

[Z] Т҆ / ѠПОЧИ / ВАЕ / ПЕТРО / СЪЛИМ

[Z] Т҆ / ѠПОЧИ / ВАЕ / ЮКОВ҆

[Z] Т҆ / ѠПОЧИВАЕ / АЛЕК / СЕИ / ПЕТНО / КА

– lokalizator + imię i nazwisko + data(-y) np.:

[MM] Т҆ / ѠПОЧИВАЕ / РАБА БО. / ІЛКОВА ?? / У.Р. 1906. + 1935

[MM] Т҆ / ѠПОЧИВАЕ. / РАБА БО. / ІВАНЗАВЦ / УР1900. + 1925

Wyjątkowo na tak zarysowanym tle przedstawia się lapidarna konstrukcja z rokiem śmierci, lecz bez danych osobowych pochowanego:

[Z] УПОКОИГ / А / РЕ / 1894

Jeżeli w jednym grobie pochowane są dwie osoby (rzadko spotyka się większe mogiły), opatrzony jest on jedną tablicą. Struktura wtedy jest nieco modyfikowana, gdyż szeregowo wymienia się imiona i nazwiska pochowanych i daty śmierci, np.:

[W] Т҆ / ѠПОЧИВАЮТ / МІЛЬКО / АНАСТАЗІЯ / НАКОНЕЦЬ / 1866-193? / 1878-1920

[KM] Т҆ / ѠПОЧИВАЮТ / МАКСИМ / ВОЗЬНЯК.І / ЖЕНАЕГО / ОЛЬГА.ЗП҆ / ЩАЛОВСКИХ / *1859 =1928. / *1856 + 1926

Elementami rozbudowującymi strukturę typowych inskrypcji nagrobnych najczęściej są:

1) informacje o charakterze wyznaniowym:

[P] ПРАХЪ КРЕТЯНИНА

[P] ПРАХЪ КРЕСТЬЯНИНА

2) informacje o pochodzeniu:

[P] СЕЛА ПАНЬКОВА

³⁴ Mianem „lokalizatora” określamy inicjalny element inskrypcji, zawierający czasownik odnoszący się do pochówku – o treści i budowie lokalizatorów piszemy niżej.

[P] **?ОДА / ПАНКОВА**
[H] **ПАРОХ ГРЕБЕННОГО**
[ТА] **СЕЛА ТАРНАВАТКИ**

3) informacje o pokrewieństwie łączącym osoby pochowane w jednej mogile:

[W] **АННА / ПАЛЮШОК / ?ПРАВНУКА / СТЕФАНІА / КОЗАК**
[W] **МАРІЯ / СЛИК / * 1877. +. 1937. / і ВНУК. ЛЕВ.**
[KM] **МАКСИМ / ВОЗЬНЯК.І / ЖЕНАЕГО / ОЛЬГА ЗПУ / ЩАЛОВСКИХ**

4) finalny zwrot do odwiedzającego mogiłę/ do Boga i prośba o modlitwę/zbawienie:

[MM] **ВІЧНА / А ПАМАТЪ**
[W] **В.П.**
[W] **ВИЧЕМУПАМ.**
[ТА] **ГОСПОДИ / ДА БУДЕТЬ ВОЛЯТВОЯ**
[ТА] **ПОМОЩЬ МОЯ ОТЪ / ГОСПОДА. СОТВОРШАГО / НЕБО И ЗЕМЛЮ**

W elemencie określanym przez nas jako „lokalizator” bardzo często mamy do czynienia z różnymi eufemizmami zgonu, które wykorzystują konotacje religijne. Są to w formie osobowej czasowniki: ukr. спочивати, отпочивати ‘odpoczywać’, ros. покоиться ‘sposzywać’, sporadycznie zdarza się rosyjski czasownik лежить ‘leżeć’. Elementem inicjalnym najczęściej jest zaimek poprzedzający orzeczenie:

[MM] **ТУ / СПОЧИВАЕ**
[Z] **ТЪ / СПОЧИ / ВАЕ**
[Z] **ТЪ / СПОЧИВА**
[MM] **ТЪ СПО / ЧИВАЕ**
[MM] **ТУТ / СПОЧИВАЕ**
[H] **ТУ СПОЧИВАЮТЬ**

Sporadycznie spotkać można inny segment. Na najprostszycy tablicach brakuje zaimkowego lokalizatora:

[Z] **ОПОЧИВАЕ**
[Z] **УПОКОИГ / А**

Dane osobowe są jednym z obligatoryjnych elementów inskrypcji, choć zdarzają się, jak pokazano wyżej, tablice niezawierające go. Imię i nazwisko zmarłego znajdują się w pierwszej lub drugiej części inskrypcji. Zdarza się, że inskrypcja zaczyna się od nich:

[Ž] ГРИГОРІЙ / КУПИЧЗ³⁵ / УПОКОУА / СМ 21:11.М / 1890 Г.
[В] АННА ВЕЛЬГОШЬ. / ЛѢТЪ. 66. + 1905,

przeważnie jednak poprzedza je „lokalizator”:

[Ž] ТУ / СПОЧИ / ВЛЄ. / ЮКОВУ.
[ЛКА] ТУСПО / ЧВАЄ / ТИЛОНА / СТУНІЮ / РИНЄЦ
[ММ] ТУТ / СПОЧИВАЄ / СТЕФАН / МАТВИШИН

Prawdopodobnie ze względu na konieczność umieszczenia wielu nazwisk jakichkolwiek formuł inicjalnych pozbawiona jest tablica zbiorcza:

[ММ] СИТОЧИПА / МАРИВ / ВАСИЛИНА. / ТУ ЗГУМ / СПОЧИВАЮТ
/ Р:Б: / КАТРИНА.. / АГАФІЯ. / МАРИЯ. / УПОКОИ?НЕЯ. / 1935. РОКУ / ??
[W] ЧЕТАРИ / УГА / ПУШКАР ІВАН / ВАГ?АН СТЕФАН / + 7 I 1919
/ В П

Najczęściej podawane są imię i nazwisko osoby zmarłej, rzadko i tylko przy nazwiskach męskich trafia się też otczestwo³⁶:

[ТА] СИМЕОНЪ / МИХАИЛОВЪ / ШУМСКИИ
[ТА] АНТОНА / АНДРЕЄВА / СМОЛИНГА
[Р] НИКОЛАЯ / АНДРЕЄВА / МАЦЕХА

W wypadku kobiet możliwe jest także umieszczenie nazwiska rodowego:

[Н] ПЕЛАГИЯ ГУМЕННА / ЗГОЛОДУХ
[КМ] ОЛЬГА ЗПУ / ЩАЛОВСКИХ

Kolejny potencjalny segment inicjalny to skrót **РБ** (раб божий ‘sługa Boży’; w rozmaitych wariantach graficznych, o których mowa poniżej). Składnikowi temu na cmentarzach katolickich odpowiada skrót śp. (świętej pamięci) bezpośrednio poprzedzający nazwisko pogrzebanego.

[W] Р.Б. / АВ. КСЕНЯ / ПАЛЮШОК. / *1906. +1929. / В. П.
[W] Р.Б. / АННА СМИК. / *1910 +1930. / В. П.

Jedna z nagrobnych tablic rozpoczyna się skrótem **Б П**, który prawdopodobnie należy odczytywać jako apostrofę Боже, помилуй (Boże, zlituj się):

³⁵ Tu w znakomity sposób uwidacznia się wielojęzyczność rytownika, który omyłkowo dopisuje zbędne Z na końcu.

³⁶ Drugie imię tworzone jako przymiotnik od imienia ojca; do dzisiaj używają otczestw Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy, Bułgarzy i Serbowie.

[P] БП / АНАСТАЗІЯ / ГҮԾЬ / П.Р. ЛІТ 70 / + 1935 ГОДУ / 20 МАЯ

Wyjątkowe są nagrobki, których tablice zawierają już w partii otwierającej zwrot do nawiedzających mogiłę lub Boga. Mamy wówczas do czynienia z prośbą o modlitwę i / lub pamięć:

[ТА] БО СВАТЫМИ / ОУПОКОЙ ГОСПОДИ / ДУШУ РАБЫ ТВОЕА / ЮСИФЫ / ВЛАДЕВИЧЬ / ПРОЖИВШЕЙ 75 ЛѢТЪ / УМЕРШЕЙ 20 АПРѢЛА / 1893 Г.

[В] ПРШШ ВАСЬ / И МОЛЮ НЕ / ПРЕСТАННО / МОЛѢТЕ / ХРТЪ

Prośba może występować także w segmencie finalnym, jak w poniższej inskrypcji, gdzie dodatkowo doprecyzowano modlitwę („Ojczy nasz”):

[KM] ТҮ. СПО / ЧИВАЄ. / АКОВЪ. / ВОЗЬНАК. / * Р: / 1886 / † Р: / 1901 / ПРОСИ / ООЧЄ.НАШ. / ЇБРЦЄ ДБО

Kompozycję ramową, z wpleceniem informacji o zmarłym w rozbudowaną modlitwę, mamy w poniższym, wyjątkowym treściowo – ograniczonym do prośby – przykładzie:

[W] ПОМЯНИ / ГОСПОДИ / Р.Б. / НИКОЛАЯ / ПРИНМИЄГО / ДОЦАРСТВА / НЕБЕСНАГО / ІСТВОРИ / ЄМУ / ВІЧНЮЮ / ПАМЯТЬ

Informacje dotyczące urodzin i śmierci podawane są mniej lub bardziej szczegółowo, choć jak zauważyliśmy wyżej, nie są one obligatoryjne dla wszystkich analizowanych przez nas inskrypcji. Najprostsze schematy to te, które zawierają jedną liczbę: odnoszącą się do roku śmierci lub wieku zmarłego, np.:

[KM] ЖИВ. 58

[Z] 1900

[Z] 1894,

[W] УПОК. / 1928 Р.

Nieco bardziej precyzyjne są zapisy uwzględniające dwie daty roczne, narodzin i zgonu:

[KM] *1901 +1921

[K] *1912. + 1930

[KM] *1859 +1928.

Typ pośredni pomiędzy ubogimi w liczby a precyzyjnymi nagrobkami stanowią te z datą dzienną śmierci:

[W] + 7 I 1919

байдз найпапулярны чыба схемат з дата дзённа смерці і векам:

[W] ПОМ. Р.Р.10. / ГРУДНЯ. 1931. / ПР 78 ρ

[MM] УП. 1933 / ПРОЖИВ 64.

[W] П.ЛіТ. 79 / ПОМ. 1922

Не бракуе аднак і табліц, на якіх звартае са прецызійна дана, з дзённамі датамі уродзін і смерці, м.ін.:

[W] * 1931. 5 / 14 / +. 1935 / 11 / 5

[LKA] РОДЖИНА / ДНЯ 30.12. 1926 Р. / + ДНЯ 11.6.1930 Р.

Спаўткама аднак часам консеквенца: обок рочна дата уродзін віднеча дзённа дата згону:

[MM] УРО / ДИВГА / РК 1864. У / МЕРДНА 28 / МАРТА РК / 1895

Выяўкова выглядая табліца, на якіх замешчана са інфармаца дотычаца месца уродзін змарлага:

[LKA] РОДЖИНА / В АМЕРИЦІ

байдз аболічнасці смерці:

[H] ЖЕРТВА ВІЙНЫ

Бадзо радкі са табліца, на якіх умешчана са інфармаца дотычаца статусу сапечна змарлага. В тен выяўкова сапосаб на томашовскіх некрополіах упаміна са богатых господары. Факт тен нічо зсакакуча, гда заставіа го з конклужа Борковскіа, жа „в выпадку експанованіа в інскрыпціа заводу, заслуг ітп. мажам мовіа о савайстай *laudatio*. Всказаніа на заспол ваптоці, з якірыма звязаны бул змарлы преч факт выконываніа абрслонна заводу, nobilituje го”³⁷.

[H] ТУ СПОЧИВАЮТЬ / О. НИЛЬ БОГДАН ЛОМНИЦЬКИЙ / ПАРХ ГРЕБЕННОГО

[TA] ГРИГОРИИ / ЧЕРНЫШЬ / НАСТОЯТЕЛЬ / ТАРНОВАТСКАГО / ПРИХОДА /

[TA] ЗДАТЬ ЛЕЖИТЬ / ТѢЛО ХОЗЯНИНА / СЕЛА ТАРНАВАТКИ / АНТОНА / АНДРЕЕВА / СМОЛИНГА

³⁷ I. Borkowski, s. 346.

Tablice nagrobne poddawane są przez nas analizie językowej, gdyż z nich „przemawiają do nas zwykle żywi, bo od ich inwencji zależy, jaki napis na grobie zmarłego się znajdzie, przeto możemy z inskrypcji powziąć wiele informacji o fundatorach, a co za tym idzie – o społeczności, której są częścią”³⁸. Na analizowanych przez nas nekropoliach jest to szczególnie istotne, pozwala bowiem odpowiedzieć na pytania, czy i w jaki sposób zmiany wyznaniowe społeczności pogranicza odzwierciedlone są w inskrypcjach.

Liczne są skróty językowe, co podyktowane było zapewne i ograniczonym miejscem, i względami ekonomii wykonania inskrypcji. Charakterystyczną cechą języka cerkiewnosłowiańskiego jest stosowanie dużej liczby skrótów. Praktykę taką Słowianie przejęli (wraz z podstawami alfabetu) od Greków, ci zaś – od Żydów. Tradycja hebrajska nakazywała bowiem z szacunku skracać imię Jahwe, co zostało rozciągnięte na wszystkie *nomina sacra*. Skracano także wyrazy często używane, co motywowane mogło być ekonomią czasu i materiału piśmienniczego³⁹. Technik abrewiacyjnych było kilka⁴⁰, najpopularniejsze to:

1) nadpisywanie w indeksie górnym końcówki fleksyjnej i sygnalizowanie tego za pomocą łuczku ^ nad literą,

2) opuszczenie środkowej części wyrazu i sygnalizowanie tego za pomocą tyldy ~ umieszczonej nad wyrazem.

Abrewiacjom na inskrypcjach nagrobnych ulegają pojedyncze wyrazy bądź związki wyrazowe. Stanowią one raczej zwartą semantycznie grupę i są to: **Г** < год, **Р.** < рік ‘rok’, **Л.** < лет/літ ‘lat’, **Р.Б.** < раб божий ‘sługa boży’ (odpowiednik polskiego śp.), **У.Р.** < уродилъся ‘urodzony; urodził się’, **ПОМ.** < померл ‘zmarł’, **УП** < упоконлъся ‘spoczywa’, **ПРОЖ** < прожил ‘przeżył’, **ВП** < вічна пам’ятъ ‘wieczna pamięć’ lub вічне почиваннє ‘wieczny odpoczynek’.

Największa dowolność, jak pokazuje materiał, dotyczy możliwości zapisu wyrażenia раб божий czy w starszej wersji z jerami: рабъ божий. W analizowanych inskrypcjach spotykamy bowiem zapisy trojaki, jeśli chodzi o formę:

1) skróconą – to zabieg najczęstszy: **РБ, Р:Б:**

2) pełną – najrzadziej spotykane, np.: **РАБА БОЖІЙ, РАБЫ БОЖІЯ**

3) częściowo skróconą – **РАБА БО.**

³⁸ Tamże, s. 345.

³⁹ Zob. J. Kunińska, Ze studiów nad Ewangelizmem Dobryły z 1164 roku (cz. I – Pisownia), „Slavia Orientalis” 1990, z. 1-2, s. 20.

⁴⁰ Zob. T. Rott-Żebrowski, Historia pisma ruskiego, Lublin 1987, s. 52-53.

Zaskakujące, także w kontekście polskich nagrobków, jest pomijanie tej formuły, co zdarza się w wielu inskrypcjach. Jak się wydaje, nie zawsze jest to podyktowane brakiem czy oszczędnością miejsca, bo opuszcza się je nawet wówczas, gdy napisy nagrobne są dość sporych rozmiarów.

Skróty sygnalizowane są za pomocą kropek lub innych znaków graficznych, choć zdarzają się też skróty bez jakichkolwiek wykładników.

- 1) kropka: **Р.Б.** [W], **ВП ПОМР. Р.** [W], **Ү.Р.** [MM], **ҮПОК.** [H], **ПОМ.** [H],
- 2) znak graficzny inny niż kropka towarzyszący skrótowi literowemu lub występujący samodzielnie: **ПРОЖ** = [W], † [W], **ПОМ** = [W], * [W]
- 3) brak wyznacznika: **РБ** [Ž], **ҮР** [MM],
- 4) tylda: **ООЧЕ НАШ / ЇБРЦЕ ДБО** [KM]
- 5) nadpisanie końcówek fleksyjnych: **43^{ЬЕМЬ}** [TA].

Przyjrzenie się stronie gramatycznej skrótu ujawnia nierozróżnianie rodzaju gramatycznego wyrazu obejmowanego abrewiacją, np.:

[K] **РАБЪ БОЖ / МАРИЯ / СТОРОНЯВСКА,**

choć zdarzają się i zaskakujące pod względem fleksyjnym zapisy, gdy końcówka *-a* zostaje dodana do męskiego rzeczownika, np.:

[KM] **РАБА БОЖИЙ.**

Warto może zastanowić się w tym miejscu, czy nie jest to wynikiem oddziaływania języka polskiego i obecnego nim – analogicznego znaczeniowo i kontekstowo – dwurodzajowego rzeczownika *śługa*.

Sporadycznie natrafić można na rozwinięty poprawnie skrót:

[MM] **РАБА БО. / ІЛКОВА**

[KM] **РАБЫ БОЖИ / Я / МИХАИЛА / И / КАТЕРИ / НА.**

W zakresie ortografii również mamy do czynienia z dwiema tendencjami: uleganiem wpływom cerkiewnym bądź wprowadzaniem cech ruskich. Wariantywność ta widoczna jest na poziomie pisowni kilku liter: **Ѕ – ОҮ – Ү; ІА – А – Я; Ѡ – ОТ; Ё – Ё.** Analizowane zapisy wskazują na archaiczny kształt nagrobnej ortografii. Niemal wszystkie wymienione litery w czasach, z których pochodzą tablice, występowały już w nowych, zreformowanych kształtach. Przeprowadzona w pierwszej dekadzie XVIII wieku przez Piotra I, usuwająca dotychczasową cyrylicę, a wprowadzająca na jej miejsce nowocześniejszą grażdankę, reforma ujednoliciła zapisy typu: **Ѕ – ОҮ – Ү; ІА – А – Я; Ѡ – ОТ;** wtedy

też wprowadzono tzw. **Ѳ** odwrócone w miejsce **Ѣ**⁴¹. Litery **Ѳ** w poddawanych analizie inskrypcjach nie notujemy, co świadczy o pewnej archaiczności zapisów w tym zakresie.

Znacznie dłużej zachowała się w piśmie litera **ѣ**, którą wymieniono na **е** dopiero po reformie Akademii Nauk w 1917 r. Wtedy też zrezygnowano w tekstach pisanych po rosyjsku z oznaczania jerów na końcu wyrazów, zmieniono pisownię końcówki przymiotników *-аго* na rzecz *-ого*⁴². Inskrypcje tomaszowskich nekropolii zawierają starszy typ pisowni:

[TA] **ТАРНОВАТСКАГО** (z 1890 r.)

[TA] **УМЕРШАГО, ГОТВОРШАГО** (z 1882 r.)

[W] **НѢБЕЖНАГО** (br.),

z jednym wyjątkiem: **ГРЕБЕННОГО** [H] (najnowszy napis dotyczy 1905 r., więc prawdopodobnie wtedy powstała cała tablica).

Co ciekawe, mimo że jusa małego nie było w piśmie oficjalnie od reformy Piotra I, to dopiero reforma z XX wieku nakazywała pisanie w bierniku zaimków *-еe* zamiast *-ея*⁴³. Starszy krój został zachowany tylko w cerkiewnej cyrylicy, więc na analizowanych przez nas tablicach nie dziwi:

[MM] **НѢЯ** (1935 r.)

[TA] **ТВОѢА** (1893 r.)

Będący starszą wersją grafem {**Ѣ**} spotykany przede wszystkim w inicjalnych fragmentach inskrypcji w zaimku *tu*: **ТѢ**, wymiennie z **ТѴ** / **ТѴТ**. Zdarzają się również inskrypcje, w których zaobserwować można obydwa sposoby oddawania litery, np.:

[MM] **ТѢ СПО / ЧИВАѢ / ІОАНЪ / ЛОТОЦ / КИѴРО / ДИВѢА**

Używa się jeszcze sporadycznie najstarszego słowiańskiego zapisu [u] za pomocą **Ѵ**:

[TA] **ѴПКОКѴ ГОСПОДИ,**

mimo iż w pozostałych miejscach tej inskrypcji regularnie występuje **Ѵ**: **ДѴШѴ, УМЕРШѢЙ.**

⁴¹ T. Rott-Żebrowski, s. 94.

⁴² Tamże, s. 102-103.

⁴³ Tamże, s. 104.

Jako znaki graficzne głoski [e] pojawiają się {Ѣ} i {Є}, podobnie jak powyżej analizowane litery, często także w obrębie jednej tablicy, np.:

[Z] ОПОЧИВАЄ / ПАРАСКЄВІА / ВѢШКА
 [ТА] ЗДѢСЬ ЛЕЖИТЬ / ТѢЛО
 [ЛКА] ТУСПОЧИ / ВАЄ / ОЛЕКЄЄЙ / ГУЗѢЙ. / ЖИВѢ ЛѢТЬ / 72.

А będące reliktem cyrylskiego [e] od początków udokumentowanej źródłowo doby staroruskiej występowało na oznaczenie ustnego [a] lub [‘a], niekoniecznie z oddaną za pomocą ligatury miękkością poprzedzającej spółgłoski. Tak też w analizowanych inskrypcjach, gdzie czytamy, m.in.:

[Z] УПО- / ??? ЛАСА
 [Z] УПОКОИЄ / А
 [W] ФЕОДОЗІА, ПАМАТЬ
 [ТА] ЄВАТЫМИ
 [K] УПОКОІВСА / ДНА 26.6.1908

Zapisom tym odpowiadają różne etymologicznie samogłoski: [e] bądź [a], por.

[Z] АКУБѢ < Jakub
 [ТА] ЄВАТЫМИ < svętyimi
 [Z] ПАРАСКЄВІА < Paraskev’a

Zauważalne w zakresie analizowanych grafemów są dwie właściwości graficzne: 1) wariantywność zapisów ПАМАТЬ – ПАМЯТЬ; 2) niejednorodność ortograficzna, przejawiająca się w całościowo rozpatrywanych jednostkowych napisach. Zdarza się bowiem bardzo często, że pewne litery zapisywane są starszymi znakami, a inne – nowymi, por.:

[KM] ТУ. СПО / ЧИВАЄ. / АКОВѢ. / ВОЗЬНАК. / * Р: / 1886 / † Р:
 / 1901 / ПРОСИ / ООЧЄ.НАШ. / ЇБРЦЄ ДЕО
 [Z] ГРИГОРІЙ / КУПИЧЗ / УПОКОѢЛ / СА
 [MM] ТУ СПО / ЧИВАЄ / ІОАНѢ / ЛОТОЦ / КИУРО / ДИВСА

Doskonałym przykładem konsekwencji ortograficznej są inskrypcje:

[ТА] ЄО ЄВАТЫМИ / ОУПОКОЙ ГОСПОДИ / ДУШУ РАБЫ ТВОЄА
 / ІОСИФЫ / ВЛАСЄВИЧѢ
 [В] ТУ / СПОЧИВАЄ / ЄВДОКІА / ЮРЧАКѢ

Co warto podkreślić, przywoływane nagrobki nie dokumentują zmian zachodzących w ortografii – powstały w zbliżonym czasie i pochodzą z sąsiednich wsi.

Z najstarszych słowiańskich alfabetów pochodzi także jer **ѣ** zachowywany wciąż we wschodnich redakcjach cerkiewnych, a w związku z tym licznie spotykany na inskrypcjach. Jego występowanie jest jednak ograniczone do kilku pozycji:

1. końcówki rodzaju męskiego rzeczowników: **НАСТОЯТЕЛЪ, ПРАХЪ, ЛѢТЬ**; zaimków: **ВАСЪ**, także w nazwiskach: **ЮРЧАКЪ, ЧЕРНЫШЪ**; imionach: **ЯКОВЪ**,

2. końcówki 3 osoby l. pojedynczej r. męskiego czasowników przeszłych i imiesłów: **ПРОЖИВЪ**.

Znacznie rzadziej spotykamy zapisy z jerem przednim **Ь**, który może wystąpić w końcówce (tu tożsamy graficznie ze znakiem miękkim w graždance) lub w rdzeniu wyrazów, pełniąc funkcję zmiękczejącą poprzedzającą spółgłoskę, m.in.: **ВОЗНЯК, ОЛЬГА, ЛОМНИЦЬКИЙ, ВОЛОДИМИРЪ, МІЛЬКО**. Z jerem przednim zetknąć się można też w końcówce czasownika, gdzie historycznie występował jer tylny, jednak w zabytkach staroruskich dość wcześnie został zastąpiony przednim, co związane było z zanikaniem jerów słabych i towarzyszącym mu utożsamieniem brzmienia tych półsamogłosek w pozycji słabej: [Н] **СПОЧИВАЮТЬ, БУДЕТЬПОКОИТЬСЯ**.

Wariantywność form widoczna jest także na poziomie leksykalnym i przejawia się stosowaniem bądź form ukraińskich, bądź rosyjskich:

– тѣ тѣ – **здѣсь здѣсь**

– спочиває – **лежит**

– літ – **лѣтъ**

– р. [рок, рік] – **г [год]**

Ciekawe, że kamieniarze, wykonujący inskrypcje nagrobne, nierzadko posługiwali się na nich dwoma językami. Część wyrazów wykazuje wówczas rodowód ukraiński, część zaś rosyjski, np.:

[P] **БП / АНАСТАЗІЯ / Г҃҃Ь / П.Р. ЛІТ 70 / + 1935 ГОД҃҃ / 20 МАЯ**, gdzie **ЛІТ** mamy po ukraińsku, a **ГОД҃҃** i **МАЯ** po rosyjsku.

Do rzadkości na analizowanych nekropoliach należą inskrypcje w pełni rosyjskie, jak ta:

[ТА] **ЗДѢСЬ ЛЕЖИТЬ / ТѢЛО ХОЗЯНИНА / СЕЛА ТАРНАВАТКИ / АНТОНА / АНДРЕЄВА / СМОЛИНГА / УМЕРШАГО ВЪ 1882 Г / 31 ГОДА ОТЪ РОД҃҃ / ПОМОЩЬ МОЯ ОТЪ / ГОСПОДА СОТВОРШАГО / НЕБО И ЗЕМЛЮ / СХХ??**

Rosyjskojęzyczne inskrypcje nagrobne charakterystyczne są dla nekropolii położonych na północ od Bełzca (Majdan Sopocki, Pańków, Tarnawatka). Jest to historyczny obszar Królestwa Polskiego, w którym władze carskie ostatecznie doprowadziły do likwidacji unii brzeskiej w 1875 r.

Na analizowanych przez nas cmentarzach prawosławnych i greckokatolickich spotkać można także tablice z inskrypcjami w języku polskim. Ich struktura i treść nie odbiegają od analizowanych powyżej ukraińsko- i cerkiewnojęzycznych, np.:

[LKA] TU / SPOCZYWAJĄ / ANTONINA / I CÓRKA / WALERJA / TATOMIR / * 1839. + 1917 / *1865 + 1926

[LKN] TU / ODPOCZY / WA / MIKOŁAJ KONDRĄ / TOWICZ KNIĄŻ LUBY / CZKI / 5 GRU / 1828

[Ł] D. O. M. / TU SPOCZYWA Ś. P. / X. JAN KRYPIAKIE / WICZ PROBOSZCZ / ŁOSIŃCA ŻYŁ LAT / 60 ZMARŁ D. 22 / GRUDNIA 1859 R.

[MS] TU SPOCZYWA / Ś. P. IGNACY / PIETROSKI / KTÓRY PRZEŻYŁ / LAT 52 UMARŁ / D: 10 WRZEŚNIA / 1856 ROKU WDZIĘ / CZNA ŻONA / I DZIECI POSTAWILI / TĘ PAMIĄTKĘ / PROSZĄ CZYTELNI / KA O WIECZNY / ODPOCZYNEK

Unikatowym, ale sprofanowanym i mocno zniszczonym nagrobkiem, jest kunsztowna rzeźba przedstawiająca rodzica z dwójką dzieci. Ten efektowny pomnik (a właściwie jego pozostałości) usytuowany jest tuż przy ruinach drewnianej cerkwi w Teniatyskach. Rzeźba pochodzi z pierwszej połowy XIX wieku. Na jej cokole można do dziś odczytać napis w języku polskim:

[T] KAROLINIE Z LUBAŃSKICH WORONIECKIEY NIEUTULONY W ŻALU MAŻ Z DZIEĆMI WZNIÓŚŁ TEN GROBOWIEC ODDAJĄC WINNY HOŁD I CZEŚĆ DOBROCI I CNOCIE

Inskrypcje w języku polskim na przycerkiewnych cmentarzach w pośredni sposób mogą świadczyć o latynizacji i okcydentalizacji ówczesnego Kościoła unickiego. Jeszcze w Polsce przedrozbiorowej polszczyzna używana była jako język oficjalny przez wykształconych grekokatolików, duchownych i ich rodziny. Przykładem ilustrującym omawiane zjawisko mogą być najstarsze, często już mało czytelne nagrobki kniaziów lubyckich. Polskie napisy na tablicach nagrobnych znajdują się również na miejscach pochówku szlachty, wojska, właścicieli tutejszych majątków, urzędników, ale także ludności wiejskiej. Była to zapewne mniej licznie reprezentowana na tym obszarze ludność polska obrządku rzymskokatolickiego, którą z uwagi na znaczną odległość od najbliższego kościoła chowano na tutejszych nekropoliach cerkiewnych.

Warto odnotować, iż na starych cmentarzach przycerkiewnych Galicji Wschodniej odnaleźć można miejsca spoczynku urzędników austriackich. Na zabytkowej nekropolii w dawnej Lubyczy Kameralnej znajdują się trzy kamienne krzyże z inskrypcjami w języku niemieckim.

Fakty historyczne, od których przybliżenia zaczęliśmy naszą analizę, znajdują swoje odzwierciedlenie w inskrypcjach nagrobnych cmentarzy na terenie powiatu tomaszowskiego. W odróżnieniu od nekropolii z Galicji Wschodniej zupełnie inaczej kwestia ta przedstawia się w północnej części powiatu, który historycznie należał do Królestwa Polskiego. Polityka rusyfikacyjna oraz faworyzowanie prawosławia przez carskie władze ma swoje odzwierciedlenie w języku tekstów nagrobnych. Dominuje tutaj język rosyjski, a prymat ten przejawia się na poziomie leksykalnym użyciem rosyjskich nazw miesięcy czy rzeczownika *wieś*. Nie jest to jednak sytuacja bezwyjątkowa. W niektórych inskrypcjach pochodzących z tego samego czasu zauważalne są niekonsekwencje słownikowe, a obok form rosyjskich pojawiają się te z ruskiej redakcji języka cerkiewnego. Wystarczy udać się na cmentarz do Tarnawatki czy też Pańkowa, aby zauważyć istotne różnice językowe. Trudno jednak porównywać te cmentarze z pobliskimi, ale już galicyjskimi miejscami spoczynku w Lubyczy Królewskiej, Kniaziach, Wierzbicy, Żurawcach itp.

Skróty cmentarzy, z których pochodzą nagrobki

B – Bełżec

H – Hrebenne

K – Kornie

KM – Korczmin

LKA – Lubycza Kameralna

LKN – Lubycza Kniazie

Ł – Łosiniec

MM – Mosty Małe

MS – Majdan Sopocki

P – Pańków

TA – Tarnawatka

T – Teniatyska

W – Wierzbica

Ż – Żurawce